

CRKVA U SVIJETU

ČASOPIS ZA VJERSKU KULTURU

GODINA III

BROJ 6

SPLIT 1968

DACHAU NAJVEĆE SVEĆENIČKO GROBLJE

Jedna tužna — veoma tužna — obljetnica ponukala me je da uzmem pero u ruku. Ove godine se navršila 35. godišnjica osnutka prvoga koncentracionog logora u Zapadnoj Evropi, koji je zatim postao simbolom okrutnosti i nasilja, užasa i patnje, tiranije i ropstva. I to u punom XX stoljeću!

(Napominjem odmah na početku: Dachau ipak nije bio najgori nje-mački logor. To znam iz vlastitog iskustva, jer sam proživio tri razna nacistička logora. Jednako tvrde i svi drugovi koji su bili razasuti po raznim logorima Reicha te imali prigodu da uspoređuju. No jer je Dachau bio prvi njemački logor, ostao je najpoznatijim logorom i postao simbo-lom novovjekovnog ropstva).

LOGOR DACHAU

Po naredbi Himlera (koji je tada bio još samo šef policije u Mün-chenu) logor Dachau je službeno otvoren dne 22. ožujka 1933. U prvo vrijeme nalazio se u jednoj napuštenoj tvornici oružja posred dachauske močvare, blizu gradića Dachau (15 km sjeverozapadno od glavnoga grada Bavarske, Münchena). Bio je predviđen za 5.000 zatvorenika, ali naci-stička revnost i okrutnost brzo je premašila sve Himlerove prognoze.¹ Logor se prenaplo punio »neprijateljima III Reicha«, pa se već g. 1938. pristupilo njegovu proširenju. Samo po službenim nacističkim registrima od 1933. do 1945. kroz Dachau je prošlo više od 206.000 robijaša.² A ko-liki su otišli (osobito Židovi) neregistrirani na drugi svijet, to sam Bog znade!

U Dachauu su bile zastupane mnoge narodnosti (gotovo sve evrop-ske), no najviše je bilo Rusa, Poljaka i Nijemaca. Po službenim statisti-

¹ Od početka rata u logoru nije bilo nikada manje od 12.000 logoraša odjednom. Na dan oslobođenja bilo je nas oko 35.000

² Johann Neuhäusler — *Wie war das im KZ Dachau?* 6 Aufl. München 1964, str. 22.

kama dana 26. IV 1945. nalazilo se u logoru među ostalima 818 Hrvata, 1746 Slovenaca i 516 Srba.³ KLD (kratica za koncentracijski logor Dachau)⁴ ili popularno KZ (čitaj: kaceti) Dachau, bio je određen samo za muškarce, ali u njemu su se povremeno, osobito pri svršetku rata, nalazile i ženske. Često su u Dachau dovodene i grupe dječaka od 12 do 15 godina, među kojima nekada i djeca od 7 godina. Kako i kako su nestajali, nismo mogli nikada saznati (ali se nije teško dosjetiti).

Koliko je logoraša preživjelo logorske patnje? To nije lako znati. Do g. 1940. ne postoje nikakve brojidbe o smrtnosti dahauskih uznika. U logorskoj kartoteci za god. 1940—1945. ubilježeno je 27.734 smrti. Prve dane po oslobođenju, naravno zbog posljedica logorovanja, umrlo je još 1704 ljudi. Prema tome u Dachauu je bilo službeno preminulih samo 29.438 (od 1940. pa naprijed).⁵ Kod oslobođenja Amerikanci su našli oko 34 do 35.000 živih (službeno samo 30.442, ali su posljednje dane travnja SS-ovci dovukli u Dachau i mnoge zatvorenike iz sjevernih logora, evakuiranih prije dolaska savezničkih armija. Ovi se više nisu mogli registrirati). Gdje su dakle nestali svi ostali od 206.000 registriranih?

Mnogi od njih su bili transportirani u druge logore, neki su bili pozvani u vojsku, jedan mali broj oslobođen i pušten kućama, a neki su nestali u ratnom kaosu. No uza sve to nameće se bolna konstatacija: većina dahauskih robijaša ostavila je svoje kosti u krematoriju...

Ipak Dachau nije najveće robijaško groblje u Evropi. Nadmašuje ga konc. logor Auschwitz (poljski Osvjencim) s Treblinkom. Tamo je živjelo i umiralo na milijune logoraša, većinom Poljaka, Rusa i Židova. No, osim vremenskog primata — kao prvi logor na zapadnoevropskom tlu — Dachau nosi još jedan žalosni primat pred svim ostalim logorima svijeta. Dachau je naime *najveće svećeničko groblje* na našem planetu. U sadašnjosti i u prošlosti. Nije poznato da je ikdje na svijetu, i u bilo koje doba povijesti, toliko svećenika stradalo i umiralo na jednom jedinom mjestu. Ni rimski progoni, ni vandalsko razaranje, ni hunska haranje, ni turske najezde, ni francuska revolucija, kao ni ove najnovije u XX stoljeću, nisu uništili u tako kratko vrijeme toliko svećeničkih života, kao što je to učinio u Dachauu Hitler, »bogodani« tvorac »novoga poretka« u Evropi.

Dachau je najveće svećeničko groblje.

Možda bih ipak ovdje trebao učiniti jedan ispravak. Dachau je naime groblje, ali bez grobova. U KLD nije postojalo nikakvo groblje. Samo — k r e m a t o r i j. Svi umrli logoraši su se spaljivali u krematoriju, a njihovim pepelom đubrili vrtovi oko SS-ovskih vila.⁶ Prema tome, Dachau je groblje bez grobova, i nad pepelom preminulih svećenika nema ni znaka sv. križa. Kao što je logor Dachau bio metropola bez

³ Ib. str. 23.

⁴ Tu kraticu je naš crni logorski humor čitao »kann lange dauern«.

⁵ Neuhäusler, ib. 26.

⁶ Posljednjih mjeseci — uslijed velikog mortaliteta logoraša — krematorij nije više mogao konsumirati sve leševe robijaša, što su ležali u gomilama pred njegovim vratima. Zbog toga su log. vlasti dale iskopati na Leitenbergu (brdašcu blizu logora) velike zajedničke jame, gdje su se zakapali preminuli uznici. Također, odmah po oslobođenju, Amerikanci su naredili da se preostala trupla sahrane na mjesnom groblju grada Dachaua.

ljudi (jer to naši krvnici nisu bili, a mi »pseta«, »đubre« i »banditi« to nismo smjeli biti), tako je bio također nekropola bez grobova i križeva.

Dachau je dosad najveće mučilište i gubilište svećenika, koje poznaje historija. »Pakao pobožnih«, kako je nazvan od jednog bivšeg hitlerovca, koji je poslije i sam dospio u logor Dachau i o njegovim svećenicima napisao čitavu knjigu.⁷ Pakao ne samo za »pobožne«, nego pakao za sve, pakao prije i poslije smrti. Pakao prije smrti, jer su se u njemu trpjele paklene muke. Pakao poslije smrti, jer su se u njemu spaljivala tjelesa umrlih.

U svakom slučaju pakao!⁸

SVEĆENICI U DACHAUU

Prvi svećenik koji je dopremljen u Dachau (g. 1935) bio je Wilhelm Braun iz Münchena.⁹ Broj svećenika logoraša je počeo naglo rasti god. 1938. prilivom austrijskih svećenika (nakon Anschlusa), a pogotovo je skočio g. 1940. hapšenjem stranih svećenika u okupiranim zemljama.

U pogovoru knjige dra Petrova »Svećenik i žrtva«¹⁰ napisao sam da je u logoru Dachau bilo zatočeno oko 2700 svećenika. To sam tada ustvrdio po sjećanju, jer nisam imao pri ruci sigurnih podataka. Danas tu brojku moram ispraviti i izjaviti da je u Dachauu zapravo bilo nešto više svećenika. Doduše češki svećenik Bedřich Hoffmann, i sam logoraš, navodi da je u Dachauu bilo 2.670 svećenika.¹¹ On je do te cifre došao vlastitim istraživanjem. No, poslije njega, na temelju podataka iz logorske kartoteke, poljski svećenik Jan Domagala,¹² njemački biskup Johann Neuhäusler¹³ i austrijski isusovac J. M. Lenz¹⁴ (sva tri bivši logoraši) pronašli su da je u Dachauu robovalo 2.720 svećenika. Njemački publicist Reimund Schnabel (također logoraš, živi u istočnom Berlinu), uspoređujući razne dokumente, došao je do brojke 2.771.¹⁵ Nedavno je pak časopis »La Documentation catholique« izvijestio da je u Dachauu zapravo bilo 2.812 svećenika.¹⁶ Kao sigurno, dakle, možemo uzeti da ih nije bilo manje od 2.700, a po svojoj prilici ne više od 2.800.

Kako to da se dahauski povjesničari ne slažu u svojim brojkama? Zašto nije moguće znati točan broj svećenika logoraša u Dachauu? Iz raznih razloga. Prije svega nisu svi svećenici bili uneseni u logorske knjige kao svećenici. Znajući za progone što ih čekaju zbog njihova zvanja nekima (osobito strancima) uspjelo je sakriti svoje pravo zanimanje. Kako su se u njemačkim logorskim kartotekama pod imenom »die

⁷ R. Schnabel — *Die Frommen in der Hölle. Geistliche in Dachau*. Röderberg Verlag. Frankfurt a. M. 1966.

⁸ SS oficir Tränkle dočikao je nove logoraše s ovim riječima: »Ovdje nema nitko prava da se smije. Jedini koji ima pravo na smijeh jest davao. A davao — to sam ja!« Schnabel primjećuje da je Tränkle zapravo imitirao nekog višeg oficira.

⁹ Schnabel, op. cit. str. 32.

¹⁰ F. S. Petrov — *Svećenik i žrtva*. Split 1962, str. 279.

¹¹ B. Hoffmann — *A kdo vas zabije*. IV izd. Prerov 1948.

¹² J. Domagala — *Die durch Dachau gingen*. Warschau, Pax 1952.

¹³ J. Neuhäusler Op. cit. 25.

¹⁴ Joh. M. Lenz — *Christus in Dachau*. 8 izd. Wien 1960.

¹⁵ Schnabel, op. cit. 74.

¹⁶ *La Documentation catholique*, br. 1509/1968, str. 175.

Geistlichen« vodili i ostali pripadnici duhovnog staleža (redovnici-laici, bogoslovi, novaci), nije uvijek jasno tko je svećenik, a tko nije. Mnoga prezimena, osobito ona koja su bila zamršenija i neobičnija, logorski pisari su netočno ubilježili. Najviše pak neprilika točnoj statistici zadržali su česti premještaji iz logora u logor. Eto tako se moglo dogoditi da nam je točan broj dahauskih svećenika ostao nepoznat, a tko zna hoće li se ikada i moći precizno ustanoviti.

Ogromna većina dahauskoga klera bili su *katolici*. Prema Neuhäusleru broj katol. svećenika je iznosio 2.579 (94,88% svih svećenika logoraša).¹⁷ Schnabel ne donosi točan broj, ali ima postotak. Po njemu su katol. svećenici sačinjavali 93,8% dahauskog duhovništva.¹⁸ Protestant-skih pastora je bilo u Dachauu 109, pravoslavnih 22, starokatolika i mariovita 8, a također i 2 muslimanska hodže.

(Usput napominjem: i gornje brojke najbolje dokazuju tko je zapravo bio najveći neprijatelj nacizma.¹⁹ Od svih evropskih kršćana katolici su nosili najveći teret progona. Postotak katolika u Evropi je daleko manji od 93% ili 94% stanovništva, a ipak je katolički kler bio glavna Hitlerova žrtva. Schnabel (i sam protestant) lojalno konstatira: omjer pučanstva u III Reichu bio je: protestanti 63%, a katolici 37%. Međutim, logorski omjer je bio obratan: protestantski pastori 9,4%, a katolički 90,6%²⁰ Uza sve to često su nam prišivali nadimak »klerofašisti«!)

Prema narodnostima dahauski kler je bio ovako zastupan:

Albanija 2	Luxemburg 17
Belgija 47	Holandija 62
Danska 5	Norveška 1
Njemačka 390	Poljska 1773
Francuska 156	Austrija 105
Grčka 2	Rumunjska 1
Engleska 2	Švicarska 2
Italija 29	Španjolska 1
Jugoslavija 46	Mađarska 3
Litva 3	Čehoslovačka 122

Bez državljanstva 2²¹.

Najteže je, dakle, bio pogođen poljski kler (gotovo 2/3 svih svećenika), a onda njemački, austrijski, francuski i češki. No nacistički bijes se zapravo najjače sručio na sitnu evropsku državicu Luxemburg. Gotovo sav luksemburški katolički kler bio je zatvoren u Dachauu.

Od Hrvata su u Dachauu tamnovala 4 svećenika i jedan đakon. Najstariji među njima je bio Joakim Pilat, župnik u Veprincu kod Rijeke,

¹⁷ Neuhäusler, op. cit. 26.

¹⁸ Schnabel, op. cit. 74.

¹⁹ Famosni ateist Alfred Rosenberg, službeni ideolog nacizma, izjavio je na partijskom kongresu u Nürnbergu g. 1938: »Najveći neprijatelj nacionalsocijalizma jest Katolička crkva. Stoga se ona mora uništiti.« A njegov »genijalni Führer« čak je opisao i način uništenja: »Ja ću Katoličku crkvu satrti kao krastaču!« (Petrov, op. cit. 121).

²⁰ Schnabel, op. cit. 15. Ovaj postotak odnosi se samo na njemački kler koji se nalazio u logoru.

²¹ Schnabel, ib. 74.

žarki rodoljub, koji je i u I svjetskom ratu bio interniran od Talijana. O. Anđelko Buratović, rodom iz Hvara, trećoredac, bio je uhapšen na Krku zbog suradnje s partizanima, najprije zatvoren u Buchenwaldu pa onda dopremljen u Dachau. Međumurac o. Nevesinj Novak, mladi konventualac, dospio je također u Dachau zbog prijateljavanja s partizanima. Posebni spomen zaslužuje veliki hrvatski patriota iz Gradišća vlč. Matthias Semeliker, zatvoren zbog toga što se i nakon Anschlusa usudio da hrvatski propovijeda i poučava djecu na vjeronauku. Svoje rodoljublje morao je ispaštati u Dachau. No ni logor ga nije slomio. Nakon rata nastavio je s još većim poletom na osvješćivanju Gradišćanskih Hrvata. U KLD se rodilo i jedno hrvatsko svećeničko zvanje. Albin Kordić, mladić iz Hrvatskog primorja i naš kuhar u Dachau, poslije oslobođenja započeo je studij teologije i sada je župnik u Tribalju.

S nama su u Dachau bili i mnogi slovenski katolički svećenici, mislim oko 20 na broju. Među njima: Matija Munda, dekan iz Dravograda (ostao invalid, u kamenolomu logora Flossenburg izgubio desnu ruku); Franc Hrstelj, svećenik iz Maribora, profesor i novinar (jedan od najstarijih logoraša); Maximilijan Ledinek, iz mariborske biskupije; Beno Korbič, franjevac; Henrik Goričan iz Slovenske Bistrice; Janko Belé, lazarist u službi skopljanske biskupije (došao sa mnom iz Mauthausena); Albert Areh, iz Slovegradca; Franc Škrlj, trapist; Felix Podpečan, iz Celja; Franc Okorn, franjevac; Jakob Šolar, profesor u Ljubljani (nedavno umro); Anton Orosel, Josef Verhnjak, Anton Piščanec, Alojz Nadrag, Rafael Premrl, Franc Šeškar i još neki.

Među dahauskim klerom nalazio se i priličan broj redovnika. Točnu cifru nisam nigdje našao, ali mi je poznato da su tu bili zastupnici 28 katol. redova. Među redovnicima logorašima najveći su postotak sačinjavali isusovci (23%), franjevci (13%), kapucini (10%), verbisti (8%) i benediktinci (6%). Prema nacionalnosti najviše su stradali redovnici iz Austrije (22%), Belgije (21%) i Luxemburga (17%).²²

Prosječna starost dahauskog svećenstva iznosila je 37 godina. Najstariji su bili Česi i Nijemci, a najmlađi Talijani. U odnosu na crkvenu službu prvi na udaru su bili župnici (40%), kapelani (19%), pa onda redovnici (12%).

Najpoznatija ličnost među bivšim dahauecima jest kardinal Beran, praški nadbiskup. S njim skupa je tamnovao i brat mu Maximilijan, također svećenik. Tu je bio i dr Josef Plojhar, nakon rata vječni ministar u češkoj vladi, ekskomuniciran od bivšega kolege Berana. Beranovu sudbinu je dijelio salezijanac dr Stefan Trochta, poslije rata biskup Budjegovica i ponovno logoraš dugi niz godina, nedavno rehabilitiran. U Dachau je umro uslijed zlostavljanja poljski biskup msgr Michael Kozal. Ostao je živ msgr Adam Kozłowiecki, sada biskup u Rodeziji. Francuski biskup Gabriel Piguet iz Clermont-Ferranda zaredio je u logoru teško bolesnog đakona Karla Leisnera za svećenika.²³ U posebnom logorskom zatvoru (zvanom »bunker«) pored biskupa Pigueta čamila su i dva njemačka

²² Schnabel, ib. 86 i 87.

²³ Msgr Gabriel Piguet — *Prison et Déportation. Témoignage d'un évêque français*. Ed. Spes, Paris 1947.

kanonika: dr Michael Höck i Johannes Neuhäusler, poznati pisac o progonima Crkve pod nacizmom,²⁴ a sada pomoćni biskup u Münchenu. U bunkeru su se nalazili i srpski patrijarh Gavriilo i episkop Nikolaj Velimirović.

Sjećam se još nekih poznatijih imena zatočenih svećenika. Piscii: Leopold Arthofer, Jan Sanda, Wilhelm Schamoni, Otto Pies, Albert Maring i dr. Učenjaci: Leo De Conninck, Giuseppe Girotti, Victor Dillard, msgr Josef Theulings, itd. Poznati propovjednici: o. Michel Riquet, Karl Ulitzka, Emil Muhller, msgr Heinrich Feuerstein. Pastoralni radnici: msgr Carlo Manziana (biskup u Cremi), Francesco Foglia (župnik u Moncenisiju, poslije u Brazilu i Njemačkoj), Franz Ohnmacht, Matija Munda, msgr Karl Lampert (pošto ga je osudio na smrt predsjednik vojnog suda, general Lueben, ustrijelio je sam sebe), p. Joseph Kentenich, Nikolaus Janssen, Reinhold Friedrichs, belgijski kapucin Agnello. Redovnički poglavari: Peter Van Gestel SJ, Berthold Niedermoser cist., Maurus Münche OSB, J. G. Hondet OSB, Johann Hoffmeister OSB, Augustin Rösch SJ, Josef Schulte PSM. Profesori: Josef Regout, Josef Krzyskowski, Stanislav Herwat, Alfons Lagarde, Mauro Bonzi i dr. Novinari: Georg Schelling, Rudolf Posch, Titus Brandsma,²⁵ Jules Anneser, Franc Hrastelj, Karl Schramell i mnogi drugi.

Od poznatijih protestantskih duhovnika spominjem Martina Niemöllera, Ernsta Wilma, Bruna Theeka, Hermanna A. Hessea, koji su pripadali pokretu »Deutsche Bekenntniskirche«.

Koliko je svećenika iznijelo živu glavu iz Dachaua? Nešto više od polovice. Po Hoffmanu je u KZ umrlo 953, po Petrovu 1.034, a po Documentation Catholique 1.106 svećenika. Po knjizi biskupa Neuhäuslera izlazi da je pri svršetku rata, tj. u mjesecu travnju 1945, otpušteno 314 svećenika, umrlo na razne načine 1.034, na transportima iz Dachaua stradalo životom 132, a dočekalo slobodu samo 1.240 živih.²⁶ Samih poljskih svećenika poginulo je 868.²⁷ Prema tome, u jednom jedinom njemačkom logoru direktno ili indirektno (maltretiranja, glad i bolest) *likvidirano je 1.166 svećenika-mučenika.*

LOGORSKI ŽIVOT

Kako su živjeli — ako se to smije nazivati životom — dahauski svećenici?

Za potanko opisivanje ovdje nemamo prostora. Samo nekoliko sumarnih podataka. Evo npr. orar jednog logoraškog dana: 4 sata ustajanje, sv. misa, tzv. »Kaffée« (razni čajevi surogati), Appell (prebrojavanje), 6 sati rad, 12 sati ručak (jedna litra vodene supe) i opet rad, 18 sati

²⁴ Johann Neuhäusler — *Kreuz und Hakenkreuz*. München 1946. — *Saat des Bösen. Kirchenkampf im Dritten Reich*. München 1964. — *Amboss und Hammer*. Manz Verlag, München 1967.

²⁵ Njegovi zemljaci (Holandani) nedavno su prekinuli proces za njegovu beatifikaciju s motivacijom da će uštedeni novac upotrijebiti za siromahe i misije.

²⁶ Neuhäusler, op. cit. 26.

²⁷ Lenz, op. cit. 125.

novi Appell i večera (jedna kriška kruha, ponekad još koji dodatak), 21 sat spavanje.

Neko vrijeme dahauski svećenici bili su oslobođeni rada, a poslije ne više. Živjeli su odijeljeni žicom od ostalih logoraša (da budu pod sigurnijom kontrolom, a i stoga da ne bi »kvarili« ostale robijaše). Najprije su bili strpani u jednu baraku (Block 26), zatim u tri, najzad u dvije (bl. 26 i 28). SS-ovci su postupali sa svećenicima mnogo brutalnije i okrutnije nego s ostalima (tri najveća neprijatelja: popovi, Židovi i komesari!). Logoraški poslovi bili su raznoliki: od intelektualnih (u kancelarijama, ali tamo svećenici nisu bili poželjni) do smetlarskih (gdje su bili i te kako poželjni). Najviše svećenika bilo je zaposleno na logorskoj plantaži, gdje se moralo raditi i po najžešćoj zimi kao i po najvećoj ljetnoj žegi. Batine, dakako, nismo mogli brojiti. Isto tako ni sva moguća šikaniiranja, mrcvarenja, otvorena mučenja kao ni rafinirana ponižavanja. Moram priznati: naši krvnici bili su u svome zanatu izvanredni majstori. U zlostavljanju svećenika čak i đavolski »nadahmuti«.

Glad je, naravno, bio stalna i kobna pratilica svakog logoraša. Sretan onaj tko je katkada mogao dobiti kakav paketić od kuće ili od Crvenoga križa. Na žalost, pakete (često opljačkane) mogle su primati samo neke nacije. Mi ostali smo živjeli od mrvica sretnijih drugova. U spasavanju izgladnjelih isticao se čitav dahauski kler. Odjeća je bila bijedna i oskudna. U logoru se mogla nositi i civilna odjeća s logoraškim oznakama (brojevi, trokuti, određene boje) i specijalno izrezanim rupama, što su bile zakrpljene šarenim krpama. Izvan logora se smjelo izlaziti — kada se išlo na rad u pratnji pasa i stražara — samo u posebnog kažnjeničkoj odori s plavim zebra-prugama. Svi smo bili ošišani (osim nekih privilegiranih), a jedan dio lubanje morao je biti stalno obrijan do kože (da bi se izbila iz naših glava svako pomisao na bijeg).

U potankosti logoraškog života katol. svećenika ne mogu ulaziti. Napomenut ću samo nekoliko karakterističnih činjenica. O krunjenju trnovom krunom kapelana Riesera već sam pisao na drugome mjestu.²⁸ Gestapovci su bili naročito nemilosrdni prema mladom poljskom biskupu Mihaelu Kozalu. Uhapsili su ga dva dana nakon njegova prvog pontifikala i poslije bezbrojnih zlostavljanja dovukli u Dachau. Tu su ga mučili i ponizivali na sve moguće načine (»Was, du bist ein Bischof? Sauhund, dreckiger, ich knall' dich nieder!«). Morao je vršiti najteže i odvratnije poslove, nositi »kible«, a bio je više puta krvavo premlaćen. Izdahnuo je od gladi, iscrpljenosti i tortura svih vrsta 26. I 1943. U toku je proces za njegovu beatifikaciju, jer je davao svetački primjer trpljenja.

U Dachauu su završila svoje živote tri brata svećenika, Poljaci Paul, Aloiz i Boleslaw Prabutzki. Premda je najstariji za vrijeme I svjetskog rata bio oficir u njemačkoj vojsci (a poslije postao svećenik u vojnoj kapelan), morao je da u ljetu 1942. skupa s bratom Alojzom umre od gladi. Treći brat Boleslaw 2 mjeseca poslije toga umoren je bez ikakva razloga.

Prigodom Himlerova posjeta Dachauu, u studenome 1942, bilo je određeno 20 poljskih svećenika za eksperimente flegmonom. Malo zatim

²⁸ Petrov, op. cit. 280.

je na Appell-Platzu izdvojeno još 120 poljskih svećenika za pokuse malarijom. Znajući što ih čeka, odlazeći u maršu, pozdravljali su kolege riječima »Morituri vos salutant«. Ni jedan se nikada više nije vratio živ.

Poljaci su stradali najviše, jer ih je i bilo najviše u logoru. No nisu se štedjeli ni ostali svećenici. Austrijski župnici Neururer i Spannlang bili su obješeni samo zato što ih je netko denunciirao da su u logoru potajno govorili o vjeri svojim drugovima. Bili su prebačeni u Buchenwald i tamo obješeni s glavom dolje. Za Neururera očevidac priča da je lancima bio obješen za noge i tako visio živ puna 34 sata, dok mu izljev krvi u mozak nije skratio agoniju.

Posebno teško su stradali oni svećenici koji bi dopali u kaznenu četu (Strafkompanie). Osim direktnih i dugotrajnih mučenja (batine, konj, kolac, vješala, ćelije samice, glad, gas komora i sl.) bili su izloženi i najtežim fizičkim radovima. Svrha kaznenoj četi nije bila »popravak krivaca«, nego jednostavno njihova polagana likvidacija. A najveći broj njezinih pripadnika bili su svećenici i Židovi.

U svojim teškim patnjama dahauski su svećenici imali i jednu veliku utjehu — logorsku kapelu. Jedina kapelica u čitavoj mreži nacističkih logora. Budući da je Dachau bio »Modell-Lager« i glavna meta raznih internacionalnih komisija, trebalo je da ima u propagandne svrhe i jedan vjerski objekt. Kapelica je odobrena u siječnju 1941, a nalazila se u jednoj prostoriji bloka 26. Pristup u nju bio je dopušten samo svećenicima (i to dugo vremena samo onima s bl. 26). U njoj se smjela legalno prikazivati svaki dan samo 1 sv. misa, no pri kraju se i ta naredba kršila i misilo je više svećenika (pa i na bl. 28). U nju su SS-ovci sveto-gradno upadali svaki čas i pod raznim izlikama, jer im je kapelica bila trn u oku, ali su je morali tolerirati zbog viših vlasti. Što se rat više bližio kraju, to su se u njoj vjerske funkcije vršile sve češće i češće. Pomalo su se uveli i blagoslovi i propovijedi i duhovne konferencije, pa jednom i duh. vježbe. *Prve koncelebracije u Zapadnoj crkvi počele su upravo u Dachauu.* Tako je logorska kapelica postala naše vjersko žarište, gdje su iscrpljeni vjernici (i laici su se znali tamo često naći, daka-ko uz pogibelj života) stjecali novu duhovnu snagu.

Gospodin Bog je doživio svoj trijumf u Dachauu o Božiću g. 1944. Na 18. prosinca bio je u najvećoj tajnosti zaređen za svećenika njemački đakon iz münsterske biskupije Karl Leisner, koji je čamio u logoru već punih 5 godina. Kako je bio, kao plućni bolesnik, pri kraju svoga života, htjelo se udovoljiti njegovoj posljednjoj i jedinjoj želji da postane svećenik. Ilegalno se dobilo dopuštenje od crkvnih vlasti i u logor prokrijumčarili potrebni rekviziti za ređenje. Tako je moj kolega Karlo (s nama je u logoru bio još 1 đakon pravoslavne vjere) bio zaređen od franc. biskupa Pigueta. Zbog tjelesne slabosti mogao je misiti u kapelici (dakako potpuno tajno) tek na blagdan sv. đakona Stjepana. To je bila prva i posljednja sv. misa u Karlovu životu. (Njegov životopis kao i detaljni prikaz mlade mise majstorski je prikazao o. Stanko Petrov u svojoj knjizi »Svećenik i žrtva«).

Svaki pastoralni rad u logoru bio je najstrože zabranjen (stoga su svećenici i bili izolirani od ostalih robijaša). Ipak su revni svećenici —

stavljaajući život na kocku — u punoj konspiraciji dušobrižnički djelovali koliko je to bilo moguće. Poučavalo se, tješilo, ispovijedalo i pričešćivalo na svakom mjestu i u svakoj zgodi (pri tome se nije štedjelo na liturgijskim izumima i novitetima). Bilo je i slučajeva krštenja (Židova i ostalih). Hostije i vino za logor pribavljala je jedna mala djevojčica i spretno donosila na određenu vezu.²⁰

Najveća se briga posvećivala umirućima. No u bolnicu (u logorskom žargonu »Revier«) svećeniku nije bilo lako prodrijeti. Upravo zbog straha od pastoralnog djelovanja njima se nije dopuštala bolničarska služba. Tek u posljednjoj godini rata, kada je početkom 1945. izbio u logoru pjegavi tifus, i zbog toga pomro veliki dio bolničkog personala, a nitko se više nije htio prihvaćati bolničarskih poslova, logorska uprava je bila prisiljena obratiti se za pomoć svećenicima. Jedna grupa dobrovoljaca pošla je na Revier i predano obavljala sanitetsku službu, a usput, naravno, i dušobrižnički djelovala. Otada je i ostalim svećenicima bio mnogo lakši pristup u bolnicu.

Ne samo u bolnici, već na svakome mjestu gdje su živjeli logoraši (barake, bunker, tvornice, radna mjesta, filijale itd.) svećenička revnost je našla puta i načina da priskoči u pomoć duševnim i tjelesnim potrebama drugova logoraša. U tome radu mnogi su stradali, pa i svojim životom.

*

Tako je u tome »svijetu bez Boga« (kako je Dachau često nazivan), u tome logorskom paklu, Bog ipak djelovao i osvajao duše. I d a n a s, kada je KLD napušten od svojih stanovnika i krvnika, kad je pretvoren u nacionalni muzej, tamo još žive jedino katoličke redovnice — karmelićanke — koje neprestano, danju i noću, mole i pokorom daju zadovoljštinu Bogu za nacistička zlodjela. God. 1963. na teritoriju bivšega logora sagrađile su samostan i crkvu (u logorskom stilu) »Presvete Krvi«, koju je posvetio biskup Neuhäusler i u njoj sebi postavio grob. Ispred samostana su podignute još tri kapelice: u sredini katolička (vrlo impresivna i lijepa), a sa strana protestantska i židovska.

Na taj način je ovo najveće svećeničko groblje postalo svetim mjestom, na kojemu se osjeća dah katakomba, i kamo svakodnevno hodočaste bezbrojne mase svijeta da se poklone uspomeni svećenika-mučenika i svim ostalim žrtvama palim za vjeru i slobodu.

Split, 4. VIII 1968.

Živan Bezić

²⁰ Propisanu dozu vina (samo za 1 misu dnevno) primali smo službeno preko uprave logora od župnika grada Dachaua.